

Na današnji dan 1361. na dubrovačkom području pojavila se kuga poznata kao Crna smrt

U Arheološkom muzeju čuvaju se tri svetačke medalje kao zavjet u očuvanju zdravlja

Crna smrt naziv je za jednu od najvećih pandemija kuge (nakon Justinijanove), koja se pojavila sredinom 14. stoljeća i koja je, prema zapisima dubrovačkog kroničara Nikole Ragnine, 15. svibnja 1361. stigla na dubrovačko područje i uzrokovala demografski rasap stanovništva. Inače, bolest se prvotno pojavila u Centralnoj Aziji 1330. i ubrzo je zahvatila cijeli Mediteran, Europu te Arapski poluotok. Na području Europe izbija 1347. i traje do 1361. godine. Kako je širenja kuge bilo usko vezano uz pomorske puteve, Crna smrt ubrzo je došla i u naše krajeve. Osim Dubrovnika, u kojem je došlo do katastrofalnog demografskog gubitka od oko 25% stanovništva, teško su pogođeni Zadar, Šibenik i Split. Prema Nikoli Ragnini u toj pošasti je stradalo 273 patricija i 10 300 pučana. Treba istaknuti kako je uvriježen naziv za ovu bolest i bubonska kuga. Termin bubonska, odnosi se na karakterističan bubon ili povećanu limfnu žlijezdu. Bolest se prenosi isključivo prelaskom buha sa zaraženog štakora ili čovjeka na zdravu osobu, ali ne kapljično ili izravnim dodirrom. Međutim, to se odnosi samo na jedan oblik bolesti koji je rijedak i uglavnom ne prerasta u pandemiju. Nažalost, postoji i drugi oblik koji se javlja u izvjesnim uvjetima, tzv. plućni oblik bubonske kuge, gdje se bolest širi putem daha ili dodira. U velikim pandemijama bila su prisutna oba oblika bubonske kuge, no plućni je taj koji je izazivao najveće probleme i smrtnost koja može biti i do 90% oboljelih, premda se smatra da je normalna razina smrtnosti oko 60%.

Iako Dubrovčanima nije bio poznat uzrok bolesti (bacil), kao i glavni prijenosnici (buhe i štakori), ubrzo su shvatili, da je pomorska trgovina indirektno glavni krivac za pojavu bolesti. Uslijedio je jedini mogući odgovor u cilju sprječavanja epidemija, a to je bilo uvođenje karantene, uz održavanje stalnih trgovačkih veza. Dana 27. srpnja 1377. donesena je prva karantenska uredba na svijetu. Veliko vijeće je odredilo, da oni koji dolaze iz okuženih krajeva ne smiju ući u Grad, nego moraju biti poslani na Mrkan ili u Cavtat na „čišćenje“, u trajanju od mjesec dana (karantena je u početku bila 30, a kasnije je produžena na 40 dana). Bez posebnih dozvola bili su zabranjeni posjeti onima koji su bili u karanteni. Međutim, i prije uvođenja

karantene, u Dubrovniku su postojale izvjesne odredbe koje su donesene u cilju sprječavanja širenja zaraznih bolesti. Tako se u Dubrovačkom statutu iz 1272. spominje uredba o gubavcima. Oni su morali živjeti odvojeno od ostalih, nisu smjeli ulaziti u Grad ili putovati glavnim putevima. Već 1306. godine Dubrovnik je osnovao i leprozorij (lepra = guba).

Nakon više valova crne smrti, kako Europu, tako i Dubrovnik, epidemije kuge su zahvatile još niz puta. Jedna od njih bila je 1482. godine, no posebno pogubna je ona iz 1527. godine. Tada je stradalo više od 25 tisuća stanovnika Republike. Posljednja urbana kuga na dubrovačkom području bila je 1691. godine, iako se sporadično bolest pojavljivala i kasnije. Posljednja je bila 1815./1816. godine kada je na Pelješcu, Dubrovačkom primorju i Župi dubrovačkoj umrlo oko 100 ljudi.

Borba s epidemijama u religijskom kontekstu na dubrovačkom području

Većina epidemija zaraznih bolesti kroz povijest shvaćana je kao božja kazna. Odgovor na bolest u poganskom mnogoboštvu, ako molitve i zavjeti ne bi pomagali u ozdravljenju, bio je vrlo jednostavan - promijenilo bi se božanstvo koje se štovalo. U kršćanskom svijetu, barem u ranijim razdobljima, epidemije su također promatrane kao božanska želja ili posljedica pokvarenosti sredine odnosno života u grijehu. Prema Ivanu Efeškom (bizantski episkop i povjesničar iz 6. st.) kuga iz doba Justinijana bila je manifestacija božanske srdžbe, zbog čega on u svojim propovijedima poziva na obraćenje. Kod zajednica gdje je kršćanstvo tek postalo dominantna religija, vrlo često se znalo dogoditi da se bolest shvaćala kao kazna zbog prelaska na kršćanstvo. Na primjer, u Galiji, u doba kralja Chilperica I. (539 – 584.) za trajanja Justinijanove kuge, dolazi do napuštanja kršćanstva i povratka poganskim religijama i ritualima. Sličnu situaciju imamo i u Engleskoj u 7. st., kada se tijekom jednog od valova Justinijanove kuge događa zadnje oživljavanje pretkršćanskih vjerovanja i rituala. Obnavljaju se poganski hramovi i obožavanje idola. Kasnije, kada je kršćanstvo već duboko ukorijenjeno u svijest zapadne civilizacije, odgovor na epidemije se traži u još snažnijem utjecanju i molitvama Bogu, Bogorodici i drugim svetcima i sveticama. Podižu im se nove crkve, posvećuju im se posebne medaljice kao zavjet u očuvanju zdravlja. U tom smislu možemo pratiti takozvane „anti-pestes“ svetačke kultove i na području Dubrovačke Republike. Možemo razlikovati lokalne kultove

svetaca kao što su sv. Vlaho, Navještenje i Petilovrijenci, te univerzalne kao što su Bogorodica, sv. Sebastian i sv. Roko. U borbi protiv epidemije, često su nošene i medaljice s likovima svetaca radi očuvanja od bolesti. Među ostalim, u fundusu Arheološkog muzeja Dubrovačkih muzeja, čuvaju se i tri takve medaljice. Jedna takva je medaljica s prikazom sv. Roka. Svetac je u stojećem položaju, s naglašenom bradom, svetokrugom iznad glave, čizmama na nogama i zagrnut ogrtačem. U desnoj ruci drži štap, a lijevo od njega je pas. Uokolo svetca je natpis: *S. (ANCTUVS) ROCCHO ORA PRO NOB.(IS)*, dolje ispod crte *ROMA*. (Sv. Roko moli za nas). Pronađena je u sklopu istraživanja klaustura samostana Male braće u Dubrovniku. Datira se u 17./18. st.

Slika 1. Medaljica s prikazom sv. Roka

DUM AM 7532

U fundusu dubrovačkom Arheološkog muzeja nalaze se i dvije medaljice Bogorodice Bezgrešne. Na prednjoj strani medaljica, nalazi se frontalno stojeći lik Bogorodice koja drži raširene spuštene ruke, a ispod nogu joj je polumjesec. Na jednoj je natpis na hrvatskom jeziku: *O MARIJO ZAČETA BRES ISTOČNOGA GRIHA MOLI ZA NAS KOI SE K TEBI UTICIMO*, dok je druga na francuskom jeziku, ali u istom značenju: *O MARIA CONCUE SANS PECHE PRIEZ POUR NOUS QUI AVONS RECOURS A VOUS*. Na stražnjoj strani medaljica je križ iznad Bogorodičina monograma M, sve u obrubu od zvjezdica. Na prvi je pogled neuobičajeno što na drugoj medaljici nalazimo natpis na francuskom jeziku, no kada se u obzir uzme podrijetlo

takvih medaljica, stvari postaju puno jasnije. Naime, sveta Katarina Labouré bila je francuska redovnica iz Reda sestara milosrdnica svetoga Vinka. Godine 1830. doživjela je Gospino ukazanje, u kojem je oko Marijina lika bilo napisano: »Marijo, bez grijeha začeta, moli za nas koji se tebi utječemo!« Viđenje je dopunjavalo veliko slovo »M«, nad kojim se nalazio križ, a pod njim dva plamena srca: jedno, Presveto Srce Isusovo, okrunjeno trnjem, a drugo, Bezgrješno Srce Marijino, probodeno mačem. Katarina je čula glas koji joj je govorio: »Daj kovati medalju po ovom uzorku!« Dakle, upravo to ukazanje prikazano je i na medaljicama iz Postranja. Prve medaljice Bezgrješnog začeca ovakvog tipa počinju se kovati 1832., kada je u Parizu harala epidemija kolere koja je pomorila 20.000 ljudi, a čudotvorne medaljice pomagale su kod ozdravljenja ili očuvanja od bolesti. Ubrzo se njihova proizvodnja širi i poslije je diljem Europe izrađeno oko 8 milijuna takvih medaljica na različitim jezicima. Medaljice su pronađene kod crkve Velike Gospe u Postranju u Župi dubrovačkoj. Datiraju se u vrijeme iza 1830. godine.

Slika 2. Dvije medaljice Bogorodice Bezgrešne

DUM AM 6795 i 6799

DUM AM 6799

Na dubrovačkom području podižu se i zavjetne crkve protiv kuge. Primjerice, Crkvu Gospe Nuncijate u Gružu podigao je Anđelko Ljutica 1345. odnosno 1348. godine, kada je

cijelom Europom harala velika kuga. Crkva Navještenja Marijina među vratima od Ploča, podignuta je 1534. godine. Prema predaji, sagrađena je na mjestu gdje je stajala kuća prve žrtve kuge 1526–1527. Nakon 1540. podignuta je i Crkva sv. Roka u ulici Za Rokom u povijesnoj jezgri Dubrovnika.

Slika 3. Crkva Gospe Nuncijate u Gružu

Slika 4. Crkva Navještenja Marijina među vratima od Ploča

Slika 5. Crkva sv. Roka u ulici Za Rokom u povijesnoj jezgri Dubrovnika

Epidemije zaraznih bolesti kroz povijest

Ljudi su kroz povijest bili izloženi brojnim epidemijama zaraznih bolesti, od kojih su samo neke zabilježene u povijesnim izvorima. U ranijim razdobljima većina epidemija nazivana je kugom, te su kao takve zabilježene u antičkim povijesnim izvorima i kasnijim interpretacijama istih, no zapravo se ne zna na koju se vrstu zarazne bolesti mislilo. U latinskim izvorima spominju se termini *pestis*, *pestilentia* ili *lues*, a u grčkim *nosos*, *loimos* ili *nosos loimike*. Kuga za antičke pisce najčešće je značila bilo koju epidemijsku zaraznu bolest, a razlikovali su ih jedino u opisu simptoma. Prema rimskom medicinaru Galenu (Claudius Galenus, 130. – 200. posl. Kr.) epidemija je kada oboli puno ljudi, a kuga je kada ih puno umire. Galen epidemiju iz svog vremena naziva „velika kuga“ razlikujući je od ostalih epidemija u brzini umiranja – „Umiru u jednom danu“. Rimski filozof i pisac Seneka (1. st. posl. Kr.) opisuje kugu kao nešto što jednako napada slabe i jake. Bolest prvo napada životinje, a onda i ljude. Također naglašava opasnost približavanja zaraženima, a spominje i panično ponašanje ljudi, bijeg iz domova i slično. Vjerojatno su neke manje značajne i raširene kuge koje se spominju u povijesti, zapravo bile neke druge zarazne bolesti poput tifusa, malarije ili meningitisa. Riječ kuga u njezinu pravom značenju možemo koristiti prvi put tek u vrijeme Justinijana, kada je carstvo poharala bubonska kuga (prema tzv. bubonima – otečenim žlijezdama u pazusima ili preponama) između 540. i 590. godine posl. Kr.

Također, prva kuga zabilježena je u povijesnim izvorima već u biblijskoj Knjizi Izlaska koja spominje da se na Egipat obušila kuga oko 1500. pr. Kr. i poubijala sve prvorođence u zemlji. Zbog toga faraon oslobađa Izraelce, a oni nakon 40 godina lutanja i patnji po pustinji naposljetku stižu u obećanu zemlju. Zatim se u Prvoj knjizi o Samuelu spominje kako su Filistejci u bitci s Izraelcima oko 1140. pr. Kr. pobijedili Izraelce i oteli im sveti Kovčeg saveza, no iste godine zadesila ih je „božja kazna“ u vidu kuge koja se ubrzo širi na cijelu Filisteju i Izrael. Sljedeća zabilježena kuga pojavila se u Ateni 430. pr. Kr., u vrijeme rata sa Spartom. Poznata nam je iz zapisa grčkog povjesničara Tukidida. Upravo zbog kuge Atena je izgubila rat, a od nje umire i poznati atenski državnik Periklo. Ovdje najvjerojatnije nije riječ o kugi, iako je kao takva zabilježena u izvorima, nego o šarlahu. Također, postoji mogućnost da se radilo i o nekim drugim bolestima poput pjegavog tifusa, velikih boginja, ospica, pa čak i neke bolesti koja je nestala tijekom povijesti.

Prva zabilježena kuga u Rimskom Carstvu izbila je u doba cara Marka Aurelija (161-180.). Poznata je pod imenom „Galenova kuga“, a pojavila se 164. posl. Kr., na istočnim granicama carstva. S legionarima kuga se širi i na ostale dijelove carstva, odnosno cijeli tadašnji poznati svijet. Od kuge umire i Marko Aurelije u svom vojnom logoru, a bjesnila je sve do 189. posl. Kr. Naziv „Galenova kuga“ dolazi od rimskog medicinara Galena, koji je opisao bolest. Poznat je i navodni Galenov aforizam: „Savjetujem ti da ideš što dalje i ne vraćaš se ubrzo“ (Cito, longe fugas et tarde redeas). Prema njegovim zapisima, na početku bolesti javila bi se visoka temperatura, upala usne šupljine i grla, neutaživa žeđ i proljev, a obično devetog dana bolesti i kožni osip, premda bi mnogi umrli i prije pojave osipa. Mnogi povjesničari smatraju da je prvi zabilježeni slučaj velikih boginja. Dva su glavna izvora za proučavanje ove epidemije: Galenova „De naturalibus facultatibus“ i „Pisma Marka Kornelija Frontona“. Osim Galenovih opisa kuge, izvor je i Dion Kasije koji opisuje zadnji val epidemije 189. za vrijeme Komoda. Vrlo vjerojatno niti jedna veća regija Rimskog Carstva nije ostala izvan udara epidemije. Prema nekim procjenama od bolesti je umrlo oko 1 milijun stanovnika carstva, po drugima 3,5 – 5 milijuna, dok neki autori smatraju da je pomrla polovica stanovništva carstva. Vrlo vjerojatno je smrtnost Galenove kuge bila između 7 i 10%, odnosno između 13 i 15% u gradovima i među vojskom.

Sljedeća epidemija je tzv. Ciprijanova kuga koja se pojavila u razdoblju 250. - 270. godine posl. Kr. Dobila je ime po Ciprijanu, kršćanskom biskupu iz Kartage, čija su djela „Ciprijanova pisma Demetriju“ i „De mortalite“, osnovni povijesni izvor za njeno proučavanje. U prvom djelu on se dopisuje sa svojim prijateljem Demetrijem, pri čemu često spominje svakodnevicu i bolest, dok se za „De mortalite“ pretpostavlja da je riječ o tekstovima propovijedi kršćanima u Kartagi, u kojima detaljno opisuje pojavu bolesti i njene posljedice. Opisao je i simptome bolesti kao što su teški proljevi i povraćanje, bolno grlo osuto čirevima, vrlo visoka temperatura te raspadanje, gangrena ruku i nogu. Kao i kod atenske kuge, vjeruje se da bolest potječe iz Etiopije, odakle je došla u Egipat i rimske kolonije u Sjevernoj Africi, žitnici Rimskog Carstva. Epidemiji je prethodila najezda skakavaca, koja je uništila sjevernoafrička polja, uzrokujući veliku glad. Pored Ciprijanovih djela, kuga se spominje i u drugim povijesnim izvorima kao što su „Historia Augusta“, „Trinaest Sibilinih proročanstava“, djelu „Epitome de Caesaribus“ koje se pripisuje Aureliju Viktoru, piscu s kraja 4. st., a opisuje živote rimskih careva od Augusta do Teodozija. Spomen i opise kuge nalazimo i kod bizantskog povjesničara Zosima, u djelu „Historia Nova“, pisanom između 498-518., u kojem izričito spominje kugu u

Iliriku. Ciprijanova kuga se pojavljuje oko 250. godine na prostoru Egipta. Ubrzo se epidemija širi na prostore čitavog Rimskog Carstva i navodno je u sljedećih dvadeset godina od bolesti pomrla polovica stanovništva. U Rimu i gradovima u Grčkoj znalo je umirati i do 5000 ljudi dnevno. Prema Eusebiju, tvorcu opširnog djela "Povijest crkve", stanovništvo Aleksandrije umanjeno je za polovicu ili čak za cijele dvije trećine. Međutim, pri ovakvim opisima kuge i navodima o smrtnosti, treba imati na umu da je vrlo teško procijeniti stvarnu smrtnost, jer su vrlo često podatci u izvorima preuveličani i netočni, odnosno subjektivni i prenaglašeni. „Historia Augusta“ donosi podatak da se 262. god. na više mjesta u Rimskom Carstvu (grad Rim, područje Libije, Ahaje i dr.) dogodio potres. Čula se strašna grmljavina, ali ne iz neba, nego iz zemlje. U tom potresu zemlja se otvorila i progutala mnoge kuće i ljude, a u isto vrijeme širila se i opaka bolest. Upravo iz ovog podatka koji ukazuje na povezanost potresa i bolesti, može se naslutiti da je došlo do pojave neke zarazne bolesti poput kolere, boginja i slično. Takve bolesti često prate velike katastrofe poput potresa, kada se zbog manjka higijenskih uvjeta, bolest lako razvija i širi dalje. Ciprijanova kuga je po rasprostranjenosti slična gripi iz 1918. i 1919., jer su obje pandemije zahvatile čitav poznati zapadni svijet. Bolest se širila velikom brzinom, ne samo izravnim dodirima među ljudima, već i odjećom i drugim predmetima kojima su se oboljeli služili. Nakon razorne prve pojave, počela je jenjavati, no uslijedila je nova epidemija jednakog maha. Pojavljivanje bolesti pratilo je izmjenu godišnjih doba. Počeci su se zamjenjivali u jesen, zatim bi bolest divljala čitavu zimu i proljeće, te nestajala pojavom visokih ljetnih temperatura. Ovaj ciklus podsjeća na pjegavi tifus (zimsko bolest). Zabilježeno je da je smrtnost bila veća nego kod ijedne bolesti do tada, pa je broj umrlih premašivao broj preživjelih.

Justinijanova kuga je treća zabilježena velika epidemija u Rimskom Carstvu i prva za koju se može reći da je pandemija. Javlja se u doba cara Justinijana (527. – 565.). Prethodili su joj veliki potresi, udari kometa i poplave, a navodno je 536. godine sunce bilo konstantno zasjenjeno u trajanju od 12 do 18 mjeseci (možda zbog udara kometa ili erupcije vulkana negdje na južnoj hemisferi). Justinijanova kuga imala je oko 18 valova udara tijekom dva stoljeća. Dakako, svi oni nisu jednako dokumentirani i zabilježeni. Možda su najbolje poznati prvi i zadnji val bolesti. Također, Konstantinopol je vjerojatno bio zahvaćen svim valovima bolesti. Po mnogima, riječ je o najubojitijoj bolesti u svjetskoj povijesti. Poznata nam je iz zapisa Prokopija (500-565.), pisara i arhivista iz Justinijanovog doba. Prvi slučajevi bolesti zabilježeni su u Peluziju u Donjem Egiptu, odakle se bolest proširila ostatkom Egipta te Palestinom, a odatle na ostatak tada poznatog svijeta. Smrtnost je bila tako velika da su u Konstantinopolu skidani

krovovi s utvrda i kula, mrtvi bi se natrpavali u njih, a kad bi se zapunili, krovovi su vraćani na svoje mjesto. Mrtve su također utovarivali u brodove, otisnuli bi ih na pučinu i ostavili da plutaju. Ovdje se, vjerojatno, prvi put može govoriti o pravoj, bubonskoj kugi. Prvog ili drugog dana, u pazusima ili preponama pojavili bi se karakteristični buboni odnosno otečene žlijezde. Oboljeli bi umirali u strašnim mukama, uglavnom u roku od pet dana ili brže, no ponekad bi se bolest razdužila i na dva tjedna. Do kraja epidemije umrlo je oko 40% stanovništava Konstantinopola. Kao i kod Ciprijanove kuge, intenzitet bolesti padao je i rastao ovisno o godišnjem dobu. Dok je Ciprijanova dosezala vrhunac zimi, Justinijanova kuga je najviše života odnosila u kasnim ljetnim mjesecima. Prema Edwardu Gibbonu mnoge zemlje nikada više nisu dosegle tadašnju gustoću naseljenosti. No, bolest je imala i druge dalekosežne posljedice, jer je upravo kuga dobrim dijelom pomogla u invaziji Slavena na Ilirik nakon 545. godine. U tom kontekstu, prema zapisima Marcelina Komesa (Justinijanovog carskog službenika i povjesničara) kuga je zabilježena u Italiji i Iliriku 543. godine tijekom prvog vala te opet u četvrtom valu, oko 591-592. kada zahvaća područje Istre.

U svjetskim razmjerima epidemija kuge bilo je i poslije. Godine 1885. jedna od posljednjih počela je u Kini. Zahvatila je Kanton, Hong Kong i Rusiju te do 1900. stigla u Veliku Britaniju (ostali dio Europe je relativno pošteđen uz sporadične slučajeve), a zahvaća i Sjedinjene Američke Države. Upravo u jeku ove epidemije, između 1894. i 1897. izoliran je i opisan bacil kuge *Yersinia pestis* (nazvan po istraživaču Aleksandru Yersinu) te je napravljen prvi serum, nakon čega kuga ne predstavlja tako veliku opasnost kao ranije.

Osim kuge, postojale su i druge epidemije zaraznih bolesti. Posebno smrtonosne bile su epidemije kolere. Cijelo 19. stoljeće vrijeme je širenja epidemija kolere u nizu valova koji su pogodili gotovo cijelu Europu. Prva epidemija proširila se iz Indije 1830., gdje je vjerojatno i prije bila endemska bolest, a već početkom 19. stoljeća zahvatila je dijelove Kine, Japana, Filipina, Turske i azijskog dijela Rusije. U Hrvatskoj se prvo javlja u Puli 1836., gdje je došla brodovima jer je Pula tada bila glavna luka Austro-Ugarske Monarhije, da bi se iste godine proširila na cijelu Hrvatsku, pa i na dubrovačko područje. Sljedeća veća epidemija u Hrvatskoj bila je 1855., kada od kolere umire 1,8% cijelog pučanstva, a zatim opet 1886. godine.

Autor teksta i fotografija: kustos Arheološkog muzeja dr.sc. Domagoj Perkić

POPIS LITERATURE:

Aberth J., *The Black Death, The Great Mortality of 1348-1350.*, The Bedford series in history and culture, Boston, New York, 2005.

Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina, Zagreb, JAZU, 1883.

Blažina Tomić Z., *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku.*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Posebna izdanja (Monografije), knj. 27, Zagreb, Dubrovnik, 2007.

Blažina Tomić Z., Blažina V., Dubrovnik, preteča javnih zdravstvenih mjera u Europi, *Hrvatska revija*, 3, Zagreb, 2016.

Bruun C., The Antonine plague and the 'third-century crisis', u: *Crises and the Roman Empire* (Ed. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Sloatjes), Boston, 2007.

Buklijaš T., Kolera, nova bolest u doba revolucija, *Hrvatska revija*, III./1, Zagreb, 2003.

Cartwright F. F., Biddiss M., *Bolest i povijest*, Zagreb, 2006.

D'Irsay S., Christian Medicine and science in the third century, *The Journal of Religion*, Vol. 10, No. 4, 1930.

Duncan –Jones R. P., The impact of the Antonine Plague, *Journal of Roman Archaeology*, volume 9, 1996.

Gibbon E., *The history of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, chapter XLIII, London, 1788.

Gilliam J. F., The plague under Marcus Aurelius, *American Journal of Philology*, Vol. 82, No. 3 Baltimore, 1961.

Giunio K. A., *Ars medica et pharmaceutica. Rimski medicinsko – farmaceutske instrumenti iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar*, Katalozi i monografije 8, Zadar, 2010.

Goffart W., *Zosimus, The First Historian of Rome's Fall*, The American Historical Review Vol. 76, No. 2, 1971.

Grmek M. D., Tragom najstarijih epidemija na našem teritoriju, *Medicinar*, 3, Zagreb, 1949.

Grmek M. D., Opojna pića i otrovi antiknih Ilira, *Farmaceutski glasnik*, 6, Zagreb, 1950.

Grmek M., Les cons' equences de la peste de Justinien dans l'Illyricum, u: *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju* (ur. N. Cambi, E. Marin), Split, 1998.

Hays J. N., *Historians and Epidemics: Simple Questions, Complex Answers*, u: *Plague and the end of Antiquity*, Cambridge university press, Cambridge, 2007.

Hekster O., *Rome and its Empire AD 193 – 284.*, Edinburgh, 2008.

Ipšić I., Demografske i društveno-gospodarske posljedice epidemije kolere: primjer epidemije u Drenovcima 1873. godine, *Scrinia Slavonica*, 10, Slavonski Brod, 2010.

Jeremić R., Tadić J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, Beograd, 1938.

Jeren T., Povijest razvoja infektološke službe na tlu Hrvatske, *Infektološki glasnik*, 25, 3, Zagreb, 2005.

Kralj Brassard R., Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, No. 54/1, Dubrovnik, 2016.

Little Lester K., Life and afterlife of the first plague pandemic, u: *Plague and the end of Antiquity*, Cambridge, 2007.

Nutton V., *Ancient Medicine*, London and New York, 2004.

Perkić D., Svetačke medaljice iz Župe Dubrovačke, u: *Zbornik Dubrovačkih muzeja*, br. 3, Dubrovnik, 2015.

Perkić D., Pariška čudotvorna medaljica iz Postranja, *Časopis Kurenat*, 10/2015., Župa dubrovačka, 2015.

Perkić D., *Antičke nekropole u speleološkim objektima, kamenolomi i naselja na području Korduna*, Split, 2019.

Russell J. C., That earlier plague, *Demography*, Vol. 5, No. 1, 1968.

Sallares R., *Malaria and Rome, A history of malaria in ancient Italy*, Oxford, 2002.

Sallares R., Ecology, Evolution, and Epidemiology of Plague, u: *Plague and the end of Antiquity*, Cambridge 2007.

Scourfield H. D., The De mortalitate of Cyprian: Consolation and context, *Vigiliae Christianae*, Vol. 50, No. 1, 1996.

Shaw B. D., Seasons of death: Aspects of mortality in Imperial Rome, *Journal of Roman Studies*, vol 86, London, 1996.

Smith Ch. A., Plague in the Ancient World. A Study from Thucydides to Justinian, *The Student Historical Journal*, vol. XXVIII, New Orleans, 1996-1997.

Stathakopoulos D., Crime and Punishment, u: *Plague and the end of Antiquity*, Cambridge, 2007.

Stoclet A. J., *Consilia humana, ops divina, superstitio, u: Plague and the end of Antiquity*, Cambridge, 2007.

Vekarić N., Kuga u Čepikućama 1815/6. godine, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 2, Dubrovnik, 1988.

Watson Williams E., *The End of an Epoch*, Greece and Rome, Second series vol IX, No. 2, Cambridge, 1962.

Zosimus, *New History*, London, 1814.